

Middelalderbyen Oslo – av stakk og stein

MORTEN STIGE & EGIL LINDHART BAUER

Medieval Oslo – built of timber and stone

The general impression from the literature on medieval Oslo is that the townscape was dominated by timber buildings, the only major exceptions being the buildings of the Church and the King. When the remains of a large stone building outside the Bishops palace was discovered by NIKU in 2013, it was accordingly presumed to be from the sixteenth century. The size of the building made Byantikvaren undertake a documentation which led to samples being taken, dating it to c 1300. This has led to a new and more critical approach to excavated stone buildings in Oslo. This article reassesses earlier archaeological material and diplomas and concludes that stone buildings were probably to be found on most properties by the end of the fourteenth century.

Middelalderbyen Oslo har vært fremstilt som en treby, hvor bare kirker, klostre og anleggene til biskop og konge skilte seg ut som steinbygninger. Lave, brune tømmerhus med gresstak er bybebyggelsen slik den ble beskrevet av Gerhard Fischer (1950: 30) og Erik Schia: «Sett fra sjøen dominerte monumentalbygningene av stein helt. De kneiste over den lave, mørke trehusbebyggelsen» (Schia og Keller 1994: 22).

Utgravningen i 2013–14 av en stor steinbygning med minst tre rom (bygning A i figur 13) sør for middelalderens Bispeallmenning utfordrer denne vedtatte sannheten. Fundamentpæler og gulvstokker i bygningen ble datert til omkring 1300. I samme og senere utgravningsfaser forbundet med Follobaneprosjektet ble det avdekket ytterligere fem steinbygninger hvis tidligste fase ble datert til mellom 1260 og 1440.¹ Én av bygningene (B) lå ca. åtte meter nord for steinbygningen vi skal ta for oss her. En annen (C) lå nord for Bispeallmenningen, innenfor bispeborgen. En tredje, liten bygning (D) lå 16 meter sør for steinbygningen vi skal ta for oss (Edman et al. *in prep.*), mens den fjerde og femte lå i søndre del av middelalderbyen (Derrick 2018: 151–154), henholdsvis 13 og 20 meter sørvest for Saxegården – en bygning med steinkjeller fra middelalderen.

¹ De fire steinbygningene i området ved Bispeallmenningen er markert med A–D i figur 13. Referer til denne figuren for nøyaktig plassering av steinbygningene.

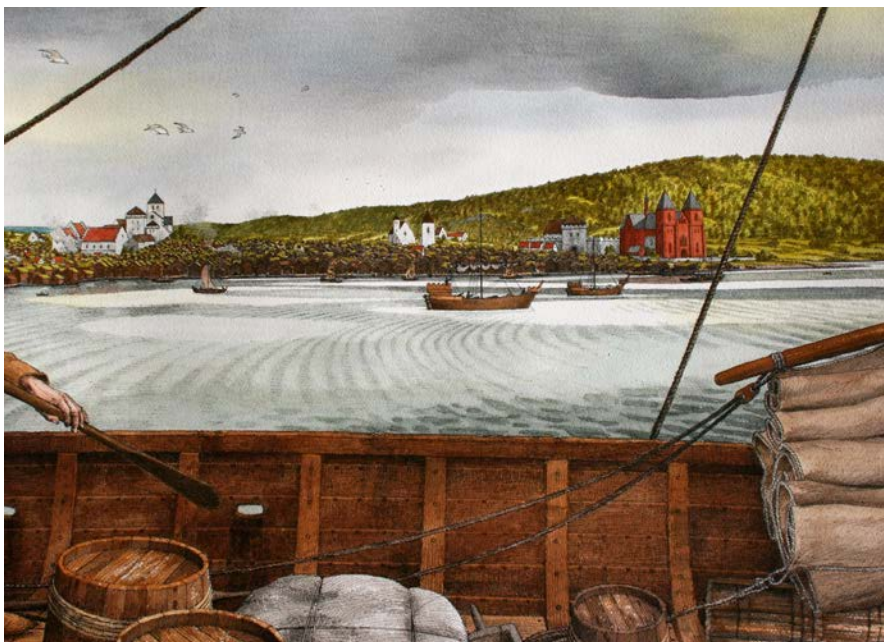
Figur 1: Kuppelsteinsgulv i søndre del av steinbygningen sør for Bispeallmenningen. Bygningen lå mellom spuntvegger i en trang byggegrop, med flere tverrgående avstivere som den som er synlig langs bildets høyre kant. Sett mot vest. Foto: John C. Sharpe, NIKU.

Figur 2: Steinbygning B, som lå åtte meter nord for steinbygningen vi tar for oss, lå umiddelbart sør for Bispeallmenningen. Bygningen ble utgravd 2017–18 og er demontert for mulig gjenoppbygging i et nytt middelaldermuseum. Åtte dendrokronologiske dateringer av gulvplanker og underliggere plasserte fellingsår for treverket mellom 1295 og 1302. Én av underliggerne fikk en tidligere datering (1260–1296), men denne alene gir ikke grunnlag for å si at bygningen hadde en tidligere fase eller om stokken representerer gjenbruk av eldre tømmer. Foto: Morten Stige, Byantikvaren i Oslo.

Denne artikkelen begynner med en gjennomgang av forskningshistorien for bebyggelsen i middelalderens Oslo og fortsetter med et nytt blikk på det skriftlige kildematerialet. Med utgangspunkt i en ny lesning av diplomaterialet og en bygningsarkeologisk tolkning av steinbygningen sør for Bispeallmenningen, ønsker vi å legge grunnlaget for en videre diskusjon om 36 arkeologisk påviste steinbygninger med mulig middelalderdatering innenfor middelalderbyen Oslo.² Alt tyder på at stein og tegl som bygningsmateriale ikke var forbeholdt Kirke og Konge, men i stedet at borgere i Oslo bygde med både stukk og stein lenge før reformasjonen.

² Dette antallet er basert på en vurdering av Øystein Ekrolls gjennomgang av Oslos steinbygninger som han antar var i bruk etter reformasjonen (Ekroll 1990a).

Figur 3: Middelalderbyen Oslo på 1300-tallet, sett fra sjøsiden, mot øst. Illustrasjon: Karl-Fredrik Keller (Schia og Keller 1994: 22–23).

Skillet mellom bruk av stein og tegl er interessant, men er knapt problematisert i kildene som omtaler borgernes hus. Vi differensierer derfor heller ikke og omtaler i denne artikkelen begge deler som *steinbygning*. Selv etter at tegl ble tatt i bruk på 1200-tallet ble den, så langt vi vet, alltid brukt i kombinasjon med naturstein. Vi bruker *steinbygning* som overgrepene betegnelse både for konstruksjoner som kan ha vært kjeller/underetasje i en trebygning og for konstruksjoner som i sin helhet kan ha vært bygd i stein. Ingen sekulære steinbygninger, foruten kjelleren under Saxegården, er bevart fra middelalderbyen Oslo, og den arkeologiske kildesituasjonen tillater sjelden å differensiere mellom ulike konstruksjonsformer. Murtykkelsen gir en indikasjon på om bygningen kan ha hatt flere etasjer, og mange av de avdekte bygningensrestene har murtykkelser på en meter og mer, noe som gjør det mulig å bygge flere etasjer i stein.

Resultatene fra de nylig avsluttede utgravningene for Follobanen gjennom Gamlebyen, hvor NIKU har gravd ut flere steinkonstruksjoner sørvest for bis-

pegården, tilsier at dateringene av eldre funn må revurderes. I forlengelse av dette, vil vi vise det forvaltningsmessige problemet som 1537-skipet i Kulturminneloven har skapt for behandlingen av denne typen kulturminner. I siste del av artikkelen, ser vi på mulighetene til å hente ut ny kunnskap fra tidligere funn, og vi indikerer konsekvenser dette får for forståelsen av den middelalderske bytopografien. I forlengelse av nye hypoteser rundt dette temaet, vil det være aktuelt å sammenstille materialet fra Oslo med det i andre byer, både i Norge og i våre naboland.

Forskningshistorien

Nicolaysen og de andre 1800-tallspionerene i utforskningen av Oslos middelalder var først og fremst på jakt etter høystatusbyggene reist av Konge og Kirke. Da Smaalensbanens trasé ble sjaktet ut i 1877–79, dokumenterte arkitekt Peter A. Blix store mengder rester etter borgernes hus, men farten i gravearbeidet tillot ikke nærmere undersøkelser, og det meste ble gravd bort med svært sparsom dokumentasjon (Blix 1879; Fischer 1950: 54–56).

Det historiske kildematerialet er imidlertid grundig gjennomgått, først av historikeren Edvard Bull som tok for seg det norske diplomaterialet i *Kristianias historie* (Bull 1922: 167–185). Han krediterer Oluf Rygh for en fortegnelse over gårder i kjøpstedene som skal være i Riksarkivet (Bull 1922: 170). Bull registrerte ca. 70 bygårder og referer omtaler av steinbygninger i elleve av dem. Konklusjonen hans er likevel at steinhus har vært en sjeldenhet i privatgårdene (Bull 1922: 191). Sigurd Grieg (1933) gjennomgikk også Oslos tre- og steinhus i *Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo*, men hans fokus lå på inndeling i bygningsfunksjoner, spesielt tilknyttet håndverk, så i vår sammenheng bidrar ikke hans gjennomgang vesentlig til å utvide Bulls redegjørelse.

Arkitekt Gerhard Fischer begynte sin arkeologiske karriere med utgravninger i Oslo for jernbaneutvidelsene i 1917–32. I Oslo under Eikaberg (1950) omtalte han hertug Håkons bybygging i 1290-årene: «Vi hører (. . .) om et *'teglhus'* over på sørsiden av elva. Det må være det teglverket som ble brukt til de nye storbyggene – bygårdene var sikkert for aller største delen av tre» (Fischer 1950: 30). Han trekker imidlertid frem et unntak: en kjeller avdekket av Blix under gravearbeidene for Smaalensbanen på slutten av 1870-tallet. Kjelleren lå like nord for Nikolaikirken, langs Fischers forslag til plassering av Vestre strete. Siden han mente at denne plasseringen stemte godt overens med beskrivelsen av beliggenheten til én av de få murkjellerne som er rikelig belagt i de skriftlige kildene, antok han at det kunne være bygården «Belgen» som Blix avdekket (Fischer 1950: 93). Konstruksjonene avdekket under utgravninger på

Mindets tomt, Søndre felt og Nordre felt på 1970- og 80-tallet har imidlertid ført til et forslag om at Vestre strete kan ha hatt et noe østligere løp i partiet ved steinkjelleren, noe som ville innebære at den ikke er Belgen (cf. Schia 1987b: 174–176).

Erik Schia er blant arkeologene som har arbeidet mest inngående med det gamle Oslo. I Fortidsminneforeningens årbok for 1988 publiserte han en kort artikkel om Oslo før brannen i 1624, hvor han omtaler steinbygningene i borgernes deler av byen. Han konkluderer med at de må ha vært såpass mange at det har vært en tydelig kontinuitet mellom det gamle Oslo før brannen og Christiania som ble etablert på den andre siden av Bjørvika. Schia utfordrer ikke de sene dateringene av steinbygningene og legger i stedet vekten på eksempler hvor steinbygningene er reist i Kongsgården og på middelalderkirkegårder, og dermed utvilsomt stammer fra etterreformatorisk tid (Schia 1988: 111–112). I rapporten fra utgravningene i Gamlebyen, redigert av Schia, omtaler ikke Trygve Fett steinbygningene overhodet i kapitlet om bygninger og bygningsdetaljer (Fett 1989: 15–92). Også i Schias senere bybeskrivelse er det trebyen som tegnes når han beskriver middelalderbyen Oslo: «(. . .) trebyen dekker det meste av synsfeltet», «(. . .) bispeborgen i stein, også den rager opp over den øvrige trebebyggelsen», «(. . .) bygatene som krongler seg oppover fra bryggene mellom lave én- og toetasjes laftede bygninger» (Schia 1995: 16, 17, 19).

I 1990 gjorde arkeolog Øystein Ekroll et større, upublisert arbeid om renesansebyen Oslo, som i konsentrert form ble publisert i Fortidsminneforeningens årbok for 1991. Ekrolls hovedkonklusjoner er de samme som Schias. Det som er av særlig verdi for oss er imidlertid at han går systematisk gjennom det arkeologiske materialet over avdekte bygninger og konstruksjoner som han mener har stått mellom 1537 og 1624. Han identifiserer og kartfester i alt 57 slike. Dette er et nyttig utgangspunkt for å identifisere de steinbygningene som kan være middelalderske og således hvor dokumentasjonsmaterialet må undersøkes nærmere. Katalogen inneholder imidlertid både Kirkens og Kongens anlegg, samt flere bygninger som åpenbart er etterreformatoriske, deriblant tre laftebygninger eller grupper av slike. Trettiseks av steinbygningene er det imidlertid grunn til å undersøke nærmere. Noen av steinbygningene ble fjernet i forbindelse med de store utsjakingene for jernbanen på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, og materialet er derfor i svært liten grad kjent (Ekroll 1990a: 10).

I første bind av *Oslo bys historie: Byen under Eikaberg* presenterer Nedkvitne og Norseng diplommaterialet i en noe mer konsentrert form enn Bull, og de konkluderer omtrent som ham: «Kikket de godt etter, kunne de fremmede nok få øye på et og annet steinhus i bygårdene. (. . .) Likevel bestod bygårdsbebyggelsen i all hovedsak av lave, laftede tømmerbygninger». Og: «Steinbygninger var gjennom hele middel-

alderen et fremmedelement i Oslos bygårder» (Nedkvitne og Norseng 1991: 96–97, 207–208).

Turid Kolstadløkken avleverte i 1999 en hovedoppgave i historie kalt *Bygården i norsk middelalder*. Avhandlingen er ikke publisert og har derfor hatt begrenset innflytelse, men drøftingene er interessante. Kolstadløkken behandler omfanget av steinbygninger i de fire største middelalderbyene basert på både skriftlige og arkeologiske kilder. Hun konkluderer med at de fleste steinhusene har vært lagerkjellere, og at de har vært et relativt vanlig innslag i bygårdene, slik at de fleste gårdsparter antagelig har disponert et kjellerrom (Kolstadløkken 1999: 161–182).

Arkeolog Petter Molaug behandlet middelalderens husbygging i Oslo i en oversiktsartikkel publisert i 2001. Der konstaterer han at det er god tilgang på bygningsmaterialer for steinbygging i Oslo, men at det også er nok trevirke. Han forklarer den tilsynelatende mangelen på byborgerhus av stein delvis som tradisjonstroskap og etter hvert i sterkere grad med mangelen på økonomiske ressurser. Bare Kirkens folk hadde god nok råd til slike prosjekter, og selv biskopen bygde ikke steinhus før tidlig på 1200-tallet. Til og med kongsgårdsanlegget bestod av trekonstruksjoner til andre halvdel av samme århundre (Molaug 2001: 1–2).

Molaug hevder at ingen av utgravningene fra perioden 1970–2000 avdekket middelalderske steinhus i borgernes deler av byen. Fra tidligere utgravninger, trekker han frem ett eneste eksempel på et middelalderbygg i stein funnet i en vanlig bygård, og det er Belgen nevnt ovenfor. Dessuten er det avdekket to til tre murbygg utenfor kongsgård og bispeborg, men disse skal ha tilhørt presteskapet (DN I 92; Fischer 1937: 6, 19). Først på midten av 1500-tallet fikk steinbyggingen et større omfang, og det skyldtes blant annet tilgangen på byggestein fra de nedbrutte kirkene som følge av reformasjonen, ved siden av større velstand hos handelsmennene (Molaug 2001: 4). Molaug beskriver den typiske etterreformatoriske steinkjelleren som «... vanligvis rektangulær med et eller noen ganger to rom, vanligvis uten hvelv. Noen av disse kjellerne, som ble brukt til å lagre verdisaker, kan ha vært en del av ordentlige steinbygninger, mens andre antagelig sto under hus av tre.»³

I *Norsk byhistorie* drøftes bebyggelsen i alle de norske middelalderbyene, og konklusjonen er klar: de var stort sett bygd i tre. Det gjelder ikke bare hus, men også brønner, brygger, brolegninger og gjerder. Det fortelles at i Oslo dominerte laftehusene gjennom hele middelalderen, mens stavverkskonstruksjoner var forholdsvis sjeldne. Stein som byggemateriale drøftes ikke før vi kommer til kongemaktens og Kirkens monumentalbygg. Disse steinbyggene kontrasteres mot «den lavere og mer uanselige trebebyggelsen som tjente til boliger for de fleste og rommet det meste av

³ Forfatterens oversettelse fra Molaug 2001: avsnitt 2.3.2.

den økonomiske virksomheten i byene» (Helle et al. 2006: 96). At det fra 1300-tallet ble reist enkelte frittliggende steinkjellere anerkjennes, men konklusjonen er klar: «Derimot ble det ikke i Norge – som i Visby, Stockholm og enkelte danske byer – bygd private byhus i stein» (Helle et al. 2006: 94–96).

I 2006 utga Øystein Ekroll en oversiktsbok over de samlede resultatene av innsatsen innen middelalderarkeologien i Norge. Der drøfter han også steinbygging, og han går lenger enn tidligere i å vurdere steinhusene som en vesentlig del av den middelalderiske byggeskikken i Oslo. Han skriver blant annet: «Undersøkingar opp gjennom tidene har avdekt mange steinkjellarar og restar av private steinhus, særleg frå høg- og seinmellomalderen, fleire enn i andre norske byar» (Ekroll 2006: 124). I 2015 fulgte han opp med en revurdering av restene etter seks steinbygninger ved Mariakirken i Bergen. Her forkaster han gamle identifikasjoner av steinbygg som kirke og gildestove og åpner dermed opp for sekulær bruk. Han konkluderer med at tettheten av sekulære steinbygninger i dette begrensede området indikerer at Bergen må ha hatt langt flere steinbygninger eldre enn 1300 enn tidligere antatt (Ekroll 2015: 144).

At det var overlegent flere trehus enn steinhus i Oslo gjennom hele middelalderen er det god dekning for. Dette er tydelig, for eksempel fra utgravningene av Søndre felt og Mindets tomt i perioden 1970–76, hvor det ble dokumentert henholdsvis 14 branntreinn med til sammen 26 bebyggelsesfaser og 23 bygningstrinn (Schia 1987a: 41). Kun fem steinbygninger, hvorav én var tofaset, ble avdekket innenfor disse to utgravningsområdene. Av disse fem, ble kun to tolket som å være fra middelalderen.⁴ Dersom en ser bort fra bygningsdateringene, som var basert på løsfunn, vil det være svært interessant å vurdere hvor langt tilbake steinbygningene kan ha samspilt med dokumenterte trebygninger. Siden steinbygningene dekket ca. en fjerdedel av utgravningsfeltet gir mulige høymiddelalderdateringer store implikasjoner for tettheten av steinhus i middelalderbyen. Der trehusene fra disse utgravningene ble publisert samlet i bind 6 i *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen*, fikk ikke steinkjellerne en tilsvarende behandling; forfatteren rakk ikke å levere manuskriptet i tide til å bli publisert (Schia 1989: 9). Vi kan bare spekulere i om en samlet analyse av disse konstruksjonene ville ha gitt andre resultater med tanke på bruken av stein i middelalderbyen. Utelukkingen av steinhus som byggeskikk for borgerne er det i hvert fall på høy tid å reevaluere.

⁴ Schia 1987a: 59–166. Det er imidlertid grunn til en ny, kritisk gjennomgang av dokumentasjonen på bakgrunn av ny kunnskap om Oslos steinbygninger.

Et nytt blikk på de skriftlige kildene

Edvard Bulls gjennomgang av diplommaterialet viser, som referert ovenfor, omtale av i alt 70 bygårder i Oslo. Vår gjennomgang gir tolv bygårder med entydig omtale av steinhus eller kjellere i diplomer som i all hovedsak er fra 1300-tallet: Brandsgård (1323), Bjarnegård (1324), Olbjørnsgård (1340), Belgen (1351) og to kjellere (1381), Skogen (1352), Kjærungen (1353), Agaten med to steinhus (1381), Hjalparegård (1385), Smidsgård (1389), Skarthælen (1406), Ossursgård (1439) og Blesusgård (1477).⁵ I tillegg kommer kanskje Turnen (1310). Det nevnes ikke steinbygninger der, men navnet betyr tårnet, og det passer best på et steinhus (DN III 87; jf. Ekroll 1990a: 8).

I flere av de bygårdene hvor steinbygninger er omtalt, har det vært mer enn ett slikt bygg. For Belgen omtales eksplisitt to kjellere i 1381-diplomet, mens for Kjærungen fremgår det indirekte at det var flere bygninger ved at kjelleren som omtales betegnes som den «nordre» (DN II 322). For Hjalparegård og Agaten brukes flertallsformen i omtalen av henholdsvis kjellerne og steinhusene. Vi har altså totalt 16 skriftlig omtalte steinbygninger i bygårdene. At minst fire av de tolv bygårdene hvor steinbygninger omtales hadde flere slike, er en sterk indikasjon på at andelen steinbygninger i byen har vært høy, selv om dette ikke kommer direkte frem i den lille andelen av de skriftlige kildene som er bevart.

Diplomenes referanser til bygårder er for det meste korte omtaler av gårdsnavn hvor kontrakter blir underskrevet og avtaler inngått; de inneholder derfor normalt ingen beskrivelser av bygningene. Bare tre–fire av de bygårdene der det *ikke* er omtalt steinbygninger er beskrevet så fylldig at vi ville kunne forvente at eventuelle slike var nevnt. De øvrige omtalenes knappe form kan derfor ikke brukes som indikasjon på at bygårdene ikke inneholdt steinbygninger. Saxegården er for eksempel nevnt i fem diplomer mellom 1334 og 1414, uten at den bevarte steinkjelleren (se fig. 4 neste side) er nevnt, men knappheten i omtalene gjør at de ikke kan brukes som indikasjon på at steinkjelleren er et senere tilskudd til bygården.

Bare noen få prosent av middelalderdiplomene er bevart.⁶ Vi kan derfor trygt gå ut fra at middelalderens Oslo hadde langt flere bygårder enn de ca. 70 nevnt i de bevarte diplomene. Vi kan derfor heller ikke bruke de tolv omtalte bygårdene med steinbygninger (totalt 16 stykker) til å beregne andelen murte bygg, men basert på dette utvalget alene har minimum 17 % av gårdene én eller flere steinbygninger. Et sterkt indisium på at andelen har vært langt høyere enn første blikk skulle tilsi, får vi

⁵ Brandsgård (DN III 134), Bjarnegård (DN I 216, DN III 138), Olbjørnsgård (DN IX 128), Belgen (DN IV 352) og to kjellere (DN VI 306; DN II 481), Skogen (DN IV 355), Kjærungen (DN II 322), Agaten (DN III 435), Hjalparegård (DN II 495), Smidsgård (DN IV 557), Skarthælen (DN IV 759), Ossursgård (DN V 678), Blesusgård (DN V 900).

⁶ Pettersen (1992: 16) anslår andelen bevarte diplomer til rundt 1 %.

Figur 4: Saxegården, i søndre del av middelalderbyen, har en kjeller med to tønnehvelvede rom. Dette er trolig den eneste bevarte steinkjelleren fra en vanlig middelaldersk bygård som er bevart i Oslo. Foto: Morten Stige, Byantikvaren.

når vi ser de tolv bygårdene med steinbygninger opp mot de 15 bygårdene som har så godt beskrevet bebyggelse at vi får detaljer om hustypene og byggematerialene. Av de godt beskrevne bygårdene, har altså 80 % én eller flere steinbygninger. På den annen side kan vi anta at de gårdene som omtales i diplomene har en tendens til å være større og rikere enn gjennomsnittet. Hver bygård har normalt inneholdt tre til åtte hus,⁷ slik at andelen steinbygg uansett er langt lavere enn andelen bygårder med steinhus.

Et usikkerhetsmoment som kan gjøre at vi ikke fanger opp enda flere steinbygninger er begrepsbruken. Av de 16 omtalte byggene er det elleve kjellere og fem steinhus, men hva med steikarhus, bakerhus og bryggerhus? Dette er bygninger med tilsvarende funksjon som eldhuset, som på landet i regelen er bygget i tre (KLN M III: 555–558). Magnus Lagabøters bylov inneholder ingen murtvang, men sier at badstuer, bakerovner og smieboder skal plasseres på gjaldkerens anvisning. Om de ikke flyttes ved påbud, skal møtesmennene gå og «bryte dem ned» (Bl. VI, kap. 10). Kan det ha utviklet seg en sedvane for at noen av disse bygningstypene ble bygget i stein i byene? Alternativet kunne være å bli flyttet til utkanten av byen, slik som smiebodene som er påvist nordøst for Nonneseter kloster (Pettersen 2014). Dersom noen av disse begrepene innebærer steinbygninger er antallet omtalte steinhus enda høyere. Ut fra diplomene alene er det uansett grunnlag for å hevde at en stor andel av bygårdene hadde ett steinhus eller flere, i hvert fall i løpet av 1300-tallet.

Diplomomtalene av steinhus fordeler seg på 13 i løpet av 1300-tallet og ytterligere tre på 1400-tallet. Dette betyr imidlertid ikke nødvendigvis at 1300-tallet var hundreåret da borgerne begynte å bygge i stein. Det var snarere 1200-tallet som var byenes ekspansjonsfase med økt betydning for borgerskapet. Den økonomiske nedgangen begynte utpå 1300-tallet, før Svartedauden gjorde forholdene enda verre, og siste halvdel av 1300-tallet var en stagnasjonstid (Helle et al. 2006: 123–125). Det er derfor grunn til å tro at flertallet av steinbygningene som er omtalt i diplomene stammer fra sent 1200-tall og de første tiårene av 1300-tallet. Det er samtidig viktig å huske på at steinbygningene var svært bestandige sammenlignet med trebygningene i byen. Sistnevnte var i tillegg mer utsatt for brann; vi kan regne med at trebygninger ble erstattet i gjennomsnitt hver generasjon, mens steinbygningene vil ha overlevd flere generasjoner – og sikkert flere eierskifter. En kompliserende faktor for vurderingen av antallet steinbygninger er dermed at det ikke kan utelukkes at enkelte av de omtalte bygningene faktisk er de samme.

⁷ Antallet vil ha variert etter hvorvidt det var en enkeltgård eller dobbeltgård (KLN M V: 631). Halvgårder eller kvartgårder vil ha hatt færre bygninger.

Det siste spørsmålet vi skal stille de skriftlige kildene er om de kan kaste lys over påstanden i *Norges byhistorie* om at det ikke ble bygd private byhus i stein. Dateringen av steinhuset på Gran er usikker, men bygningen går i hvert fall tilbake til middelalderen og viser at selv på landsbygda var ikke denne byggeskikken ukjent. Som vi skal vise, gir diplommateriale støtte for at slike steinhus også kan ha stått i Oslo.

I diplomene omtales fem steinhus, mens resten er kjellere. At kjellerne hovedsakelig var lagerbygninger kan vi gå ut i fra, men hva med steinhusene? Kolstadløkkens undersøkelser av diplomer fra de fire største middelalderbyene tyder på at det skilles systematisk mellom kjellere og steinhus, og at forskjellen dermed er meningsbærende (Kolstadløkken 1999: 168). Det vil si at steinhusene antagelig har hatt andre funksjoner enn kun som lager.

Figur 5: Steinhuset på Gran på Hadeland, landets eneste bevarte steinbygning fra middelalderen utenfor byene. Steinhuset har kjelleretasje og underetasje forbundet av et trapperom. Hele overetasjen utgjør en sal. Foto: Morten Stige, Byantikvaren i Oslo.

I 1323 finner vi den første omtalen av et privat steinhus i Oslo, og den omtalen er dessuten et vitneprov om noe som skjedde «for mange år siden», da vitnet var til stede på stretet ved steinhuset i Brandsgård. Vi har altså et steinhus som lå som et landemerke ut mot stretet og som i hvert fall kan følges tilbake til ca. 1300 (DN III, nr. 134). Dette kan ha vært et ordentlig byhus i flere etasjer, uten at omtalen gir grunnlag for noen klar konklusjon.

Omtalen av loftet ovenfor steinhuset i Olbjørnsgård i diplommet fra 1340 (*I lofteno ofuan ifuir steinhusinu*) gir rom for ulike tolkninger (DN IX 128). Omtalen kan henvises til *loftet overfor steinhuset*, det vil si at loftet har ligget vis-à-vis steinhuset, eller den kan bety at *loftet har ligget ovenfor steinhuset*, det vil si høyere i terrenget eller kanskje snarere oppå murene til steinhuset. Den siste tolkningen passer med det vi kjenner som en ikke uvanlig byggeskikk i middelalderens Norge: en full kjelleretasje som bærer oppholdsrom av tre. Denne løsningen er bevart i lagmannstova på Aga og er dokumentert på Sponheim (Neumann 1826: 402; Bendixen 1891: 43).

Figur 6: Lagmannstova på Aga. Nylige dendrokronologiske analyser viser at bygningen ble reist i perioden 1220–1230 (Stornes og Thun 2016). Foto: Øystein Ekroll.

Når det gjelder omtalen av Bjarnegård, viser imidlertid to ulike diplomer utvetydig at det her er snakk om et steinhus med mer enn kun lagerfunksjon. I begge omtalene sitter lagmannen øverst ved bordet som dommer og vitne ved en eiendoms-handel (DN III 138; DN I 216). Det er derfor godt grunnlag for å si at huset fungerte som rådstue fra 1320-årene (Nedkvitne & Norseng 1991: 207). Det fremstår som om byens rådstue ennå ikke er blitt en offentlig bygning, men at et representativt hus i borgernes del av byen brukes til denne funksjonen. At bygningen i Bjarnegård var et ordentlig steinhus i minst to etasjer er rimelig å anta.

Det kan se ut som Bjarnegård ble avløst som rådstue ved midten av 1300-tallet, for i en retterbot om byens privilegier fra 1346 omtales skjenking fra byens kjeller. Denne benevnelsen gjentas i 1358, og det er ingen tvil om at vi nok en gang snakker om en steinbygning (Kolstadløkken 1999: 180, ref. NGL III: 165, 177). Også fleretasjes steinbygninger hadde kjeller, og det var kontinental tradisjon for skjenking fra rådhuskjelleren. I Bergen er ruinene av rådstuens vinkjeller én av høymiddelalderens steinbygninger som er sikkert identifisert. «Byens kjeller» i Oslo må ha vært fra omtrent samme tid som vinkjelleren i Bergen, og sistnevnte kan gi et godt inntrykk av hvordan rådstuen i Oslo så ut (Ekroll 1990b).

Figur 7: Digital rekonstruksjon av rådstuen i Bergen ca. 1300. Illustrasjon: Arkikon.

Omtalen av enkelte bygninger i det skriftlige kildematerialet sannsynliggjør at Oslo må ha hatt noen virkelige steinhus i høymiddelalderen. Bjarnegård og den påfølgende rådstuen er ganske sikre kandidater. Det arkeologiske materialet kan romme flere. Steinhusene ivaretok nødvendige funksjoner, enten det var som særskilte statusbygninger eller brann- og innbruddsikker oppbevaring av varer og verdisaker. Dette var essensielt i en by som brant gjennomsnittlig én gang hver generasjon. At ikke bygging i stein var forbeholdt Kongen og Kirken bør ikke overraske når vi vet at høymiddelalderens kommersielle revolusjon også involverte borgerne (Helle et al. 2006:80-86). Å bygge i stein hørte byeliten til, også i Norge.

Et nytt blikk på de arkeologiske kildene

At det har festet seg en så klar oppfatning om at Oslo forble en treby frem til reformasjonen skyldes nok i hovedsak at de arkeologiske utgravningene som har foregått siden andre halvdel av 1800-tallet har avdekket monumentalbygg i stein og ellers lag på lag med trehus. En annen årsak er at man ikke hadde metoder for absolutt datering av bygninger før C14-metoden kom i bruk fra midten av 1970-tallet, og de norske dendrokronologiske kurvene ble ikke kompletterte slik at de kunne gi absolutte dateringer før på slutten av 1980-tallet (Storsletten 1993: 29). Selv om dette er metoder som daterer trevirke, egner de seg godt til å tidfeste murhus, siden disse som oftest har bevart trevirke i fundamenter eller gulv. Fundamenter egner seg svært godt til C14-datering, siden disse gjerne består av pæler med lav egenalder, og således gir et sikkert tidsspenn for bygningens konstruksjon. Selv om C14-datering er mer upresis enn dendrokronologi, vil man ved C14-datering av fundamenter unngå risikoen for å datere gjenbrukt treverk i gulv og vegger, noe som kan gi bygninger en eldre datering enn konstruksjonstidspunktet.

Om trevirke skulle mangle, vil det ofte være mulig å estimere en relativ datering basert på presist daterte trebygg i stratigrafisk relasjon til steinbygningen. Utfordringen for den stratigrafiske tolkningen er imidlertid den nevnte bestandigheten til steinbygningene. I de fleste tilfeller vil disse bygningene overleve mange generasjoner med omkringliggende trebebyggelse, med branner, utplanering og redeponering av kulturlag. Med nye gulvlag, ombygginger og eventuelle tilbygg, har steinbygningene gjerne en komplisert historie, som kan være vanskelig å tolke ut fra gjenværende arkeologiske spor.

De aller fleste utgravde steinbygninger i Oslo mangler absolutt datering. Typologisk daterbare gjenstander og stratigrafisk informasjon mangler i stor grad fra steinbygningene utgravd fra midten av 1800-tallet eller tidlig på 1900-tallet (Molaug

2008: 74). Der gjenstandsmateriale har blitt samlet inn, hovedsakelig fra utgravninger fra og med midten av 1900-tallet, har flere steinbygninger feilaktig blitt datert ut fra etterreformatorisk keramikk funnet ovenpå gulvlag. Den begrensede dokumentasjonen fra tidligere gravinger eksisterer i stor grad i form av upubliserte dagbøker⁸ eller kart/feltplaner uten forklarende kommentarer (Ekroll 1990a:10). Kanskje som et resultat av den manglende dokumentasjonen, har forekomsten av et bygningsselement som kuppelsteinsgulv blitt brukt som dateringsgrunnlag og plassering i etterreformatorisk tid. Senere års utgravninger har imidlertid entydig slått fast at kuppelsteinsgulv forekom i steinkjellerne allerede i middelalderen. Dette er nok et eksempel på ukritisk datering som har ført til at flere steinbygninger har fått en feilaktig sen datering.

Selv etter at dateringsteknologien ble utbredt, har oppfatningen om steinbygningene som et etterreformatorisk element ført til at de er blitt mangelfullt undersøkt og dokumentert, med lite innsats nedlagt i å få presise dateringer. Dette skyldes i sin tur innretningen i Kulturminneloven som ikke hjemler undersøkelser av funn yngre enn 1537.

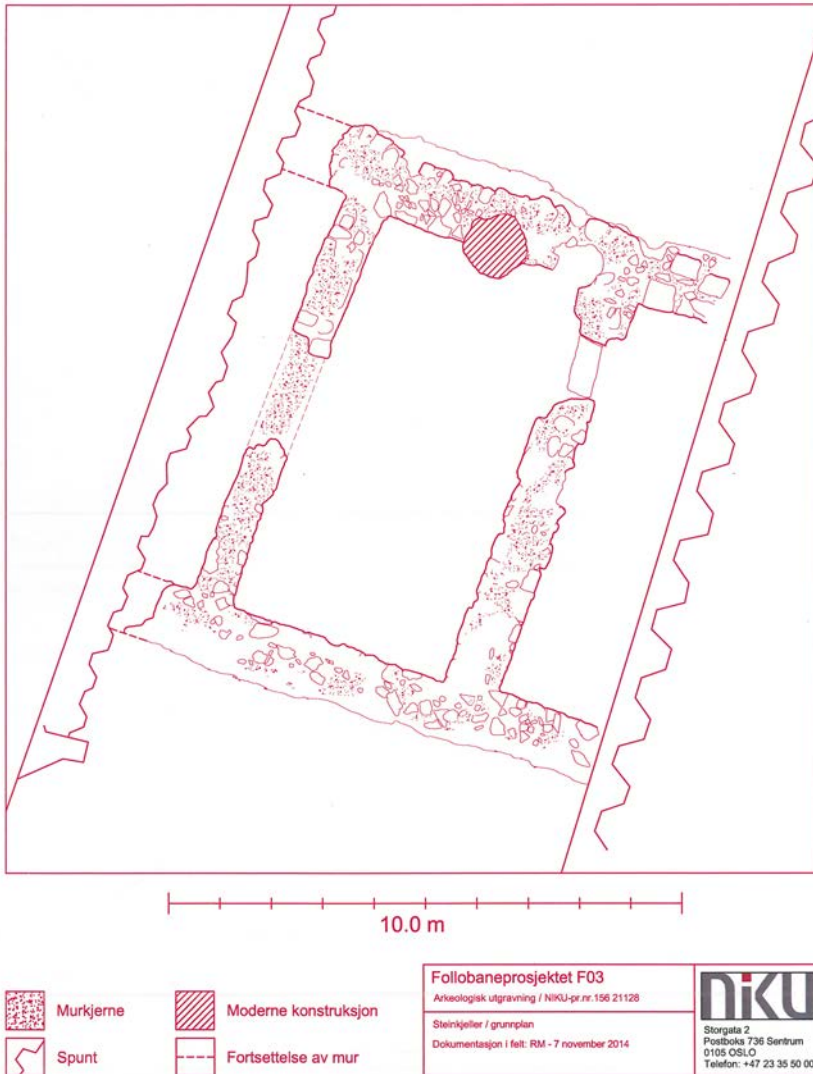
Det er derfor nødvendig å revidere den nærmest automatiske dateringen til etterreformatorisk tid av brorparten av de 46 påviste steinbygningene utenfor kongsgård, bispeborg og klosteranlegg.⁹ Det relativt store antallet steinbygninger er blitt forklart som et resultat av nedbrytningen av kirkelige bygninger som fulgte av reformasjonen, men dette ville tilsi enorm aktivitet i det korte tidsrommet mellom 1537 og 1624. Riktignok førte kirkerivningen til at bygningsstein ble lettere tilgjengelig for borgerne, men dette kan bare være forklaringen på en del av steinbygningene. Vi finner gjenbruk av finhuggen bygningsstein i flere av de nylig påviste bygningene - også blant dem med middelalderdatering. Gjenbruk er derfor ikke et særtrekk for den etterreformatoriske steinbyggingen.

Steinbygningen sør for Bispeallmenningen

Utgangspunktet for diskusjonen i denne artikkelen er en steinbygning avdekket av NIKU høsten 2013. Utgravningsområdet lå innenfor traseen for jernbanekulverten for Follobanen, og alle de utgravde restene av steinbygningen ble fjernet høsten 2014 i forkant av anleggsarbeidet. Steinbygningen bestod av minst tre rom, og den østre delen av bygningen ligger fremdeles bevart i uviss lengde øst for jernbanetraseen.

⁸ For en gjennomgang av Fischers dagbøker, se Hommedal 1990.

⁹ Tallet er basert på Ekroll 1990a, men enkelte av konstruksjonene er tatt ut – først og fremst de som antas å være del av gateløp (Vestre strete).

Figur 8: Steinkjellerens grunnplan med enkelte detaljer indikert. Illustrasjon: Regin Meyer, NIKU.

Vestre del av bygningen ble avdekket og fjernet under gravingen for Nordre tomters spor i 1953–54 (Enger 1954b: 11–15). Cato Enger, som stod for undersøkelsene, tolket konstruksjonen til å være bygd på slutten av 1500-tallet, uten å gi noen god begrunnelse for dateringen (Enger 1954a: 114).

Dersom man forutsetter at det østre rommet er like stort som de to andre, vil bygningen ha hatt et indre areal på 122 m² og et fotavtrykk på 185 m². Tatt i betraktning at murtykkelsen åpner for ytterligere to etasjer i stein, står vi overfor en bygning av betydelig størrelse. Til sammenligning har Steinhuset på Gran et fotavtrykk på 92 m². På den annen side, var rådstuen i Bergen om lag dobbelt så stor, med ca. 390 m².

Basert på likhet med tilsvarende steinbygninger, som tidligere var antatt å være fra 1500- og 1600-tallet, samt etterreformatoriske gjenstandsfunn, kombinert med Cato Engers tolkninger, ble steinkjelleren vurdert av NIKU til å være etterreformatorisk. Byantikvaren i Oslo fant imidlertid bygningen så viktig som del av byhistorien at de initierte en skissemessig oppmåling av bygningen i felt. Et resultat av undersøkelsen ble at Byantikvaren stilte spørsmål ved grunnlaget for å avskrive bygningen som etterreformatorisk, all den tid både murverk og antall gulvlag tilsa at man vanskelig kunne utelukke en datering til middelalder (Stige & Ekroll 2015). Dendrokronologisk datering av eikebjelker murt inn i veggen under kuppelsteinslaget som utgjorde det nest yngste bevarte gulvlaget, viste at bjelkene kom fra trær som trolig ble felt i 1298 og 1299. Videre fikk pælefundamentet (or) under to av kjellermurene C14-datering til AD 1260–1390 (1 sigma, lab. nr. Ua-52018, Ua-52019).

Den bevarte delen av bygningen var en nedgravd kjeller under en høyere bygning. At den var nedgravd var tydelig på grunn av at utsiden av veggene ikke hadde glatt murliv, slik som på innsiden. En slik ujevn mur kalles gjerne bakmur, og har ikke vært synlig fra utsiden av bygningen siden den lå under bakken. Murverket bestod av tuktet stein med gotisk karakter – av den samme lokale kalksteinen som ble mye brukt som bygningsstein i middelalderens Oslo. Innermurene hadde heller ikke jevne skift, og steinene var satt på høykant med pinningstein i fugene. Det var brukt kalkmørtel i fuger og i murkjernene. Inne i rommene ble det også funnet rester av en tynn kalkpuss og hvitting.

Alle murene var fundamentert på 10–20 centimeter tykke orepæler i hele murebredden, bortsett fra én mur som fortsatte østover fra kjellerens nordøstre hjørne. Denne muren var grunnere, og steintypen var en annen, noe som tyder på at den var en senere påbygging. Sørveggen i det østre rommet var også grunnere, så hele østre rom kan være et senere tilbygg. Det ble også observert rester av pælefundament under det østre rommet, like sør for en åpning i østre skillevegg. Pælene ble ikke datert,

men mangelen på murrester på dette fundamentet bekrefter at bygningen hadde flere faser (Bauer et al. 2016).

Enger (1954b: 13) beskrev en trapp som ledet ned i kjelleren gjennom den vestre muren, altså inn i kjellerens vestre rom. Enger (1954b: 14) nevnte også en trapp i sørmuren, men det er uvisst om denne er samtidig med trappen i vestveggen. Under

Figur 9: Gotisk murverk i søndre del av vestmuren i steinkjellerens østre rom. Foto: Morten Stige, Byantikvaren i Oslo.

Figur 10: Sørmuren utvendig, sett mot nordøst. Murens karakter viser at den har vært nedgravd. Stabbefundamentet i forkant av muren stammer fra en tømmerbygning reist like etter 1200; steinbygningen har kuttet gjennom denne eldre bygningen. Foto: Gorm Seljeseth, NIKU.

utgravningen i 2013–14 ble det ikke påvist noen gjennomgang fra det vestre til det midtre rommet, men det kan ikke utelukkes at en åpning ville ha vært synlig dersom muren hadde vært bevart i større høyde. Mellom østre og midtre rom var det derimot spor av en åpning i form av en flat stein som trolig utgjorde terskelen i en én meter bred døråpning. Murlivet på begge sider av muren fortsatte ca. en meter lenger ned enn denne terskelsteinen, som dermed trolig tilhørte en sen fase av bygningen. Det lå et kuppelsteinsgulv i passende trinnhøyde nedenfor terskelsteinen.

Figur 11: Trapp ned til vestre inngang i steinkjelleren sør for Bispeallmenningen. Sett mot øst. Foto: Riksantikvarens arkiv. Cato Enger 7/10 1953, F.nr. IV, B.1. Oslo Bispegaten. Fotonr. 87.

Alle tre rom hadde kuppelsteinsgulv fundamentert i sand. Kuppelsteinsgulvet i det midtre rommet var forseggjort, med fall mot fire dreneringsrenner orientert parallelt med veggene. Også i det østre rommet ble det registrert en renne, men her var det kun én enkelt renne som gikk langs veggen mot det midtre rommet. Trerester ble avdekket over kuppelsteinsgulvene i alle tre rom, men kun i det midtre rommet kan man med sikkerhet si at det lå tregulv ovenpå kuppelsteinsgulvet, trolig fra byg-

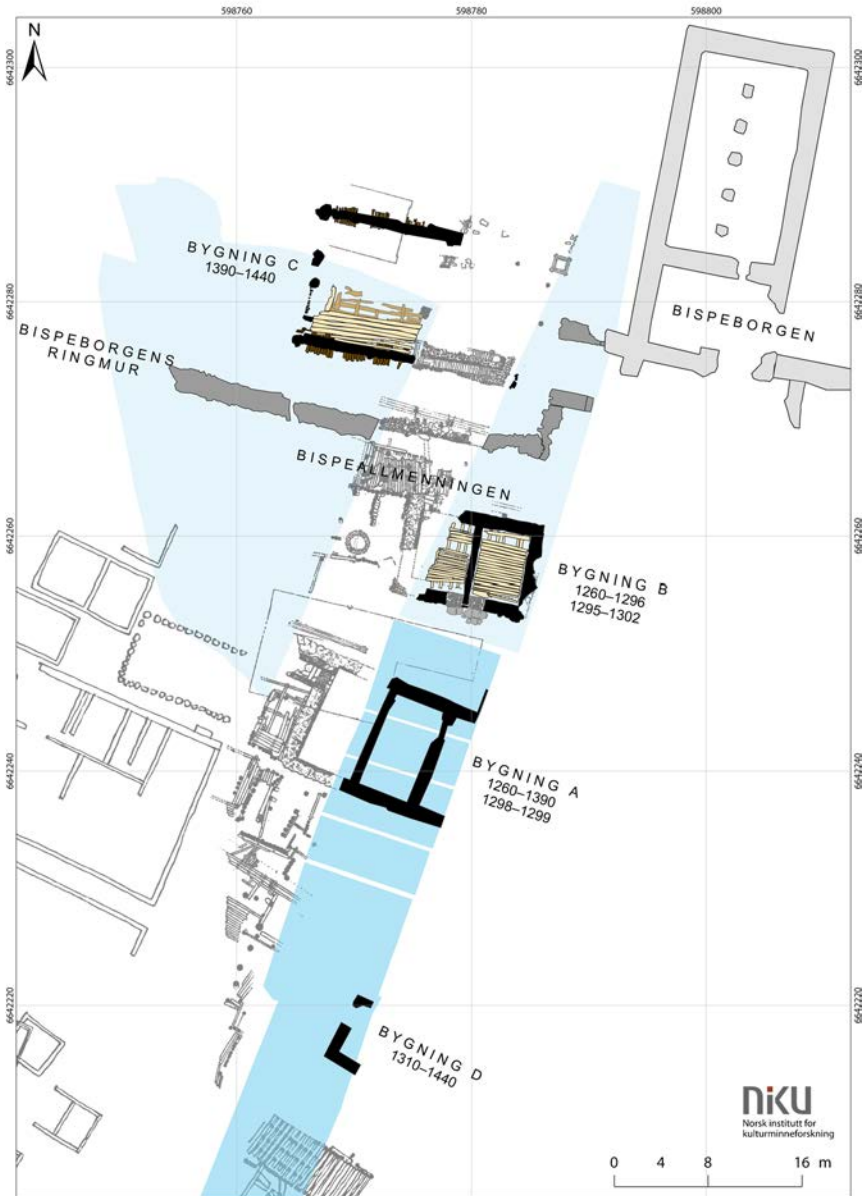

Figur 12: Terskelstein i døråpningen mellom midtre og østre rom i steinkjelleren, jfr. figur 8. Foto: Gorm Seljeseth, NIKU.

ningens siste bruksfase. Direkte under kuppelsteinsgulvet i nordre del av midtre rom, ble det funnet et lag med stokker. For lite av stakkene var bevart til å kunne si om dette var rester av et tidligere gulv eller om det var rester etter en struktur begrenset til en liten del av bygningen. Stakkene lå oppå to tykke eikebjelker (de samme som ble dendrokronologisk datert). Bjelkene var delvis murt inn i den nordre muren, muligens også i den vestre skilleveggen (Bauer et al. 2016).

Tolkning av steinbygningen med hypoteser om bruk og status

Steinbygningen lå 15 meter sør for Bispeallmenningen og i kort avstand fra bispeborgen og Oslo torg. Murenes bredde på 1,2–1,3 m samt fundamenteringen på lange, tettstilte pæler tyder på at kjelleren har stått under en bygning som reiste seg minst én etasje over kjelleren. Med en høymiddelaldersk datering, er det fristende å forsøke å koble steinbygningen til én av de navngitte bygårdene i diplomaterialet. Det må presiseres at denne koblingen ikke er basert på det arkeologiske materialet. Bygningens plassering i bytopografien, kombinert med dens størrelse, gjør at den

Til venstre: Figur 13: Plasseringen til de fire middelalderske steinbygningene (A–D) avdekket i området rundt Bispeallmenningen. Dateringsresultater fra C14 og dendrokronologi er oppgitt ved hver bygning. Den femte og sjette bygningen lå i sørlige del av middelalderbyen, utenfor kartutsnittet. Bygning A er fokuset for denne artikkelen. Bygning D, 16 meter sør, ble i 2014 avdekket i samme utgravningsområde, markert som blå seksjoner. Bygning B og søndre del av bygning C ble avdekket i seneste fase av Follobaneprosjektet, i 2017–18, i de lyseblå områdene. Østre og vestre utgravningsområde var delt av jernbanekulverten for Nordre tomters spor. Denne traseen ble undersøkt av Cato Enger i 1953–54, og hans plantegning viser flere av de samme steinbygningene som NIKU nylig har dokumentert. Vest for utgravningsområdene vises trekonstruksjoner dokumentert av Peter A. Blix under utsjaktingen for Smaalensbanen (Østfoldbanen) i 1877–79 i traseen som fikk navnet Klypen. Illustrasjon: Michael Derrick og Egil Lindhart Bauer, NIKU.

peker seg ut som en spesiell bygning i middelalderbyen. Basert på dette, kan det foreslås at steinkjelleren sør for Bispeallmenningen er en del av steinhuset i Bjarnegård. Som drøftet ovenfor, var dette en bygning hvis beskrivelse i diplommateriale også gir inntrykk av å være ekstraordinær. Det finnes ingen topografisk informasjon for denne gården, men den antas å ha fått navn etter herr Bjarne Lodinsson som var kansler i 1280-årene og som senere ble riksråd. Bjarnegård nevnes fra 1324 til 1512 og ble brukt som rådstue, senest fra 1324 og til bybrannen våren 1352, da nesten hele Oslo brant ned. I Bjarnegård ble vitnebrev om jordsalg og forlik fra Pål Einarsson, lagmann i Oslo, utstedt i 1324 og 1332 (DN III 138; DN I 216). Som vi argumenterer over, er det sannsynlig at steinhuset i Bjarnegård var en bygning med minst to etasjer i stein. Dimensjonene i kjelleretasjen i den utgravde steinbygningen åpner for at det kan ha vært en vinstue i kjelleren og en hall i én av etasjene over – kanskje i et rom som strakk seg over hele kjellerens grunnplan.

Nytt syn på borgernes gårder i middelalderens Oslo?

Det er tankevekkende hvordan en kollektiv oppfatning av dateringssituasjonen har hindret oss i å stille de rette spørsmålene når steinkonstruksjoner er blitt avdekket under utgravninger i middelalderbyen Oslo. Kuppelsteinsgulv som har vært antatt å høre 1500-årene til og daterbar keramikk fra samme tid har «bekreftet» den forutinntatte dateringen til perioden mellom 1537 og 1624. Når det gjelder kuppelsteinsgulvene kan det være et element av sirkelargumentasjon. To kuppelsteinsgulv fra Follobaneprosjektet er datert til 1400-tallet (Derrick 2018: 151–154). Fra Søndre felt

hadde bygning K23 kuppelsteinsgulv, og denne bygningen er datert til siste halvdel av 1400-tallet/tidlig 1500-tall, basert på funn av en steintøykanne (Schia 1987a: 72). Det er imidlertid grunn til å være skeptisk til denne dateringen, siden gulvet ikke nødvendigvis indikerer bygningens konstruksjonstid.

Det har heller ikke vært tilstrekkelig problematisert at disse gulvene og gjenstandene ikke er annet enn dateringer av bygningenes siste bruksfase, som vi fra før vet at i de aller fleste tilfeller ble avsluttet i 1624. Flere lag med gulv under kuppelsteinen har ikke fått den oppmerksomhet de krever, selv om disse gulvene i seg selv er en klar indikasjon på at bygningene i det minste må være flere generasjoner eldre enn de yngste kuppelsteinsgulvene. Med tanke på det knappe hundreåret mellom 1537 og 1624, gjør funn av flere gulvlag i bygningene at en datering i det minste til senmiddelalderen er svært sannsynlig. Dette er i seg selv viktig fordi det medfører status som automatisk fredet etter Kulturminneloven og dermed legitimerer videre undersøkelser av konstruksjonene. Oppfatningen av at steinbygningene har vært etterreformatoriske har derfor ført til en underdokumentasjon av dette materialet. I stedet er trekonstruksjonene vektlagt, og bildet av trebyen er således blitt bekreftet.

Det reelle omfanget av steinbygninger i høymiddelalderens Oslo gjenstår å se. Det som imidlertid er etablert, er at funn av steinbygninger i middelalderbyen ikke a priori kan gis en etterreformatorisk datering og dermed avskrives og fjernes ut fra mangel på forvaltningsmessig vern. I stedet må steinbygningene vurderes kritisk ut i fra stratigrafi og absolutte dateringer som brikker i puslespillet som rekonstruksjonen av middelalderbyen utgjør.

Diskusjonen som nå blir interessant er omfanget av steinbygninger i Oslo. Kompetansen med å bryte bygningsstein og mure med kalkmørtel kom med kirkebyggingen på begynnelsen av 1100-tallet. Siden alle middelalderbyens kirker ligger i ruiner, har vi ikke kunnskap om hvilke perioder byggeaktiviteten var størst. Vi kan gå ut i fra at den er som ellers i Norge, med en topp i hundreåret mellom ca. 1150 og 1250. Det er derfor rimelig å anta at det var tilgjengelig kapasitet for å bygge borgerhus i siste del av 1200-årene og fremover. Uansett vil det ha vært perioder med mindre byggeaktivitet i regi av Kirke og kongemakt, hvor bygningsfolkene hadde kapasitet til å bygge for borgerne. Vi kan også anta at kunnskapen etter hvert ble utbredt, siden en byggeplass sysselsatte mange ufaglærte som kan ha plukket opp nødvendig kunnskap som kunne brukes i enklere prosjekter, selv om for eksempel hvelvslagning trolig har vært spesialistarbeid gjennom hele middelalderen. Bygningsstein har vært lett tilgjengelig i Oslo. Kalkstein og sandstein ble brutt flere steder i nærheten av byen, og er godt egnet som bygningsstein (Storemyr 2015: 73–74). Kalkstein og ved

til kalkbrenning var også lett tilgjengelig. Forutsetningene for steinbygging var altså til stede.

En annen viktig faktor å ta i betraktning i forbindelse med steinbygninger er grunnforholdene i middelalderbyen Oslo. Steinbygninger er langt tyngre enn trehus og krever kraftige fundamenter der hvor byggegrunnen ikke er stabil i seg selv, noe som er tilfelle for Oslo der bebyggelsen er anlagt på et tykt lag med marin leire. Dette krever betydelige fundamenter under de store steinbygningene. Treverk er i de fleste tilfeller brukt i kombinasjon med steinfylte fundamentgroper. Enten ble det i bunnen av fundamentgropen slått peler eller tynne stokker vertikalt ned i leiren, ellers ble fundamentsteinene plassert på kraftige, vannrette trestokker som fungerte som flåter. Dårlige grunnforhold er noe Oslo deler med store deler av Bergen ned mot Vågen, og dette kan være en viktig delforklaring på at omfanget av steinbygging ikke er på europeisk nivå i to av våre viktigste middelalderbyer. Koren-Wiberg konkluderte i 1921 med at det først på 1500-tallet ble mere vanlig å bygge kjellere i Bergen. Han mente imidlertid at steinbygningene kom inn i bygårdene fra midten av 1200-tallet og referer en håndfull omtaler fra 13- og 1400-tallet. I hans tid forsvant en rekke steinbygninger som var antatt å være fra 1500-tallet (Koren-Wiberg 1921: 78–89). Det er all grunn til å se nærmere på Bergensmaterialet også for å revurdere dateringene.

Øystein Ekrolls rapport (1990a) er et godt grunnlag for å starte revurderingen av tidligere utgravde steinbygninger i Oslo. I Ekrolls gjennomgang er det 57 bygninger, men flere av disse er ikke relevante for vår diskusjon, enten på grunn av at de tilhørte kloster- eller sekulærgeistligheten eller at de utvilsomt må dateres til etterreformatorisk tid. Vi har gjennomgått dateringsgrunnlaget for bygningene som er tolket som etterreformatoriske; enkelte av disse holder vann ved at bygningene er plassert stratigrafisk over middelalderske strukturer, for eksempel kirker som skal ha vært i bruk frem til reformasjonen. Flere av bygningene har imidlertid et svakt dateringsgrunnlag, og vi mener at i alt 36 steinbygninger må behandles som mulig middelalderske konstruksjoner inntil det som finnes av dokumentasjonsmateriale er revurdert.

Som nevnt er det mangelfull dokumentasjonen av mange av disse bygningene. I mangel av mulighet til å utføre nye naturvitenskapelige dateringer, må vi i stor grad basere oss på stratigrafi, typologi og bytopografi. Murverksanalysene av de nylig utgravde steinbygningene i Follobaneprosjektet bør suppleres med analyser av de stående bygningene i Olavsklosteret, Bispegården og kjelleren under Saxegården for å gi sammenligningsmateriale for mulig typologisk bestemmelse av de tidligere utgravde ruinene.¹⁰ En inngående undersøkelse av Saxegården er i seg selv av stor be-

¹⁰ Et spørsmål som også må drøftes er i hvilken grad steinkjellerne og de andre steinbygningene har hatt hvelv. Både hvelvkjellere og kjellere med bjelkelag er kjent fra middelaldermaterialet fra landet for øvrig.

Figur 14: To ulike fundamenttyper fra middelalderbyen i Oslo: Tømmerflåter og pelefundamenter, henholdsvis i steinbygning C (øverst, sett mot nord) og steinbygning B (nederst, sett mot øst). Pelefundamentet løper fra høyre mot venstre i nedre kant av bildet. På høyre side i bildet ligger steinsokkelen til søndre vegg i bygning B. Sokkelen var også fundamentert på peler. Foto: Cornelia W. Chiosea og Aksel Haavik, NIKU.

tydning. En sikker og relativt presis middelalderdatering av denne ville gi oss et svært verdifullt referanseobjekt.

De nye resultatene fra utgravningene i Follobaneprosjektet gjør at det ikke lenger er mulig å gjenta «sannheten» om at sekulære steinbygninger i det gamle Oslo er etterreformatoriske. Hver bygning må i stedet vurderes kritisk. Feildateringene og Kulturminnelovens manglende vern for arkeologiske kulturminner yngre enn år 1537 har ført til mangelfull dokumentasjon av et svært interessant trekk ved middelalderbyen. Dette har i sin tur ført til at feilslutningen heller ikke er blitt avkreftet tidligere. Dette er et solid argument mot 1537-grensen i Kulturminneloven. Steinbygningene som ikke er fra middelalderen er for øvrig akkurat like verdifulle som kilder til den viktige tiden mellom reformasjonen og etableringen av Christiania i 1624. Dette er en veksttid for byen som knapt er kildebelagt på annen måte.

Ny informasjon om steinbygningenes datering, og ikke minst ny kunnskap om både kjente og ukjente bygninger, gir et inntrykk av en middelalderby som ikke kun bestod av trehusbebyggelse mellom monumentalanlegg i stein. I stedet må middelalderbyen, i hvert fall fra siste halvdel av 1200-tallet, ha rommet et relativt stort antall steinbygninger. Diplommaterialet sannsynliggjør at de fleste bygårder har inneholdt én eller flere steinbygninger. Noen var steinkjellere under trebygninger, mens andre må ha hatt flere etasjer i stein, slik som bygningen diskutert i denne artikkelen.

Summary

The general impression from the literature on medieval Oslo is that the townscape was dominated by timber buildings, the only major exceptions being the churches, the other ecclesiastical buildings, and the King's palace. The stone buildings excavated since the late nineteenth century have in general been dated to the period between the Reformation and the final town fire in 1624. The explanation for the dating has been that the stone material from torn-down churches was becoming accessible to the citizens for their private building purposes. This hypothesis has been confirmed through circle argumentation based on the dating of artefacts, normally belonging to the last phase of the building's use, as well as a preconception of cobbled floors as a sixteenth-century feature. The Norwegian Cultural Heritage Act does not give automatic protection to objects younger than 1537; consequently, the late a priori datings have cut off the financing of further investigations – investigations which presumably would have given a sounder base for dating.

When the remains of a large stone building in the citizens quarters of the medieval town was discovered by NIKU in 2013, it was accordingly presumed to be

from the 16th or 17th century. The size of the building, with a minimum foot print of 185 m², combined with a position close to the Oslo town square, caught the interest of Byantikvaren, which undertook a superficial documentation of the exposed parts of the building. As the masonry had a Gothic character and several layers of flooring were identified, the possibility of a medieval dating was raised. NIKU undertook further documentation of the building before it was removed, prior to construction work in the area. Dendrochronological dating of the second youngest wooden floor resulted in a high medieval date: 1298 and 1299. C¹⁴ dating of the wooden pile foundations provided a corresponding date. A possible identification of the building as Bjarnegård, is suggested. Bjarnegård served as the meeting place for the town council at least between 1324 and 1352. The results from the investigation of the building has led to a paradigm shift in the approach to stone buildings, which has affected subsequent project planning and excavation in Oslo. In 2017–18, several stone buildings were excavated, and dated to the fourteenth and early fifteenth centuries.

These results call for a reassessment of the earlier archaeological material and the view of medieval Oslo as a timber-built town. Were stone store houses “kjellere”, and stone buildings for other purposes, even several storeys high, to be found in larger numbers? A re-reading of the preserved diplomas from Oslo gives a count of at least 16 stone buildings in the 70 town properties mentioned. Among the 15 properties described in such detail that the inclusion of all buildings could be expected, 12 had one or more stone building. In other words, 80% of the well-described properties contained stone buildings, indicating that most properties had at least a storage house of stone. As each property contained several houses, this does not challenge the fact that most of the town houses were timber-built. Still, building in stone has been practised by the citizens since the thirteenth century, and by 1350 stone houses seem to have become numerous. The next step in the investigation of medieval Oslo’s urban topography should be to reassess the documentation of some 36 stone buildings with the aim to re-evaluate their dating and thus provide a more precise image of the townscape.

Bibliografi

- BAUER, Egil Lindhart, Therese EDMAN & Regin MEYER. 2016: *En høymiddelaldersk steinkjeller ved Bispeallmenningen*. Blogginlegg. Norsk institutt for kulturminneforskning. <https://arkeologibloggen.niku.no/en-hoymiddelaldersk-steinkjeller-ved-bispeallmenningen>
- BENDIXEN, Bendix Edvard. 1891. ”Fornlevninger i Sønholdland og Hardanger”. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Aarsberetning 1890*, 9–48.

- Bl. = *Magnus Lagabøters bylov*. Overs. Knut Robberstad. Utg. Absalon Taranger. Kristiania: Cammermeyers boghandel, 1923.
- BLIX, Peter. 1879. "Fortidslevninger i Aaslo". *Den norske ingeniør- og arkitektforenings organ*, 1879, nr. 3, 4, 6, 8. Kristiania.
- BULL, Edvard 1922: *Kristianias historie. Bind I: Oslos historie*. Kristiania: J. W. Cappelen.
- DERRICK, Michael. 2018. *Follobaneprosjektet Fo4 Klypen Øst og Saxegaardsgata 15. Arkeologisk utgravning mellom Bispegata og Loenga. Middelalderparken og Saxegaardsgata 15 & 17, Oslo*. NIKU Oppdragsrapport 40/2015. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen*. I–XXIII. Christiania/Oslo: Utgitt av C.C.A. Lange, C.R. Unger et al. 1874–2001.
- EDMAN, Therese, Håvard HEGDAL & Aksel HAAVIK in prep. *Follobaneprosjektet Fo3 og Fo4: «Arkeologigropa». Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport 76/2017. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- ENGER, Cato 1954a. "Bispeallmenningen funnet. De siste utgravninger i det gamle Oslo". *Fortidsminneforeningens årbok 1954*: 113–120.
- . 1954b. "Oslo Gamlebyen 1954 10/5–15/10. CCII (GFD 160–167)". Upublisert utgravningsdagbok.
- EKROLL, Øystein 1990a. *Renessansebyen Oslo*. Upublisert rapport. Oslo: Riksantikvarens utgravningskontor.
- . 1990b. "Byens herlighed". *Riksantikvarens skrifter*, nr. 6. Oslo: Riksantikvaren.
- . 1991. "Oslo 1537–1624: Mellomalderby eller renessanseby?" *Fortidsminneforeningens årbok 1991*: 73–92.
- . 2006. *Ei anna historie. Norsk mellomalder i arkeologisk lys*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- . 2015. "The Stone Buildings Around St Mary's Church in Bergen - a Reassessment". I Irene Baug, Janicke Larsen og Sigrid Samset Mygland (red.), *Nordic Middle Ages Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvild Øye on her 70th Birthday*, 133–144. UBAS - University of Bergen Archaeological Series 8. Bergen: University of Bergen.
- FETT, Trygve. 1989. "Bygninger og bygningsdetaljer". I Erik Schia (red.), *De arkeologiske utgravningene i Gamlebyen, Oslo, bind 6: Hus og gjerde*, 15–92. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- FISCHER, Gerhard. 1937. *Mariakirken i Oslo*. Fortidsminner 14. Oslo: Grøndahl & Søns Boktrykkeri.

- . 1950. *Oslo under Eikaberg: 1050 – 1624 – 1950*. Oslo: Aschehoug.
- GRIEG, Sigurd. 1933. *Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo*. Oslo: Det norske videnskaps-akademi i Oslo.
- HELLE, Knut, Finn-Einar ELIASSEN, Jan Eivind MYHRE & Ola Svein STUGU. 2006. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax forlag.
- HOMMEDAL, Alf Tore. 1990. "Fischer-materialet': dokumentasjonsmaterialet og arbeidsmetodane til Gerhard Fischer". *Fortidsminneforeningens årbok 1990*: 161–186.
- KLNM = *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. I–XXII. ["Eldhus" i bind III: 555–558. "Gård i no. byar" i bind V: 631].
- KOLSTADLØKKEN, Turid. 1999. *Bygården i norsk middelalder. Boforhold og romfunksjoner i bygårder i Bergen, Oslo, Tønsberg og Nidaros 1300–1450*. Upublisert hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- KOREN-WIBERG, Christian. 1921: *Bergensk kulturhistorie*. Bergen: Johan Griegs forlag.
- MOLAUG, Petter. 2001. "Medieval house building in Oslo". I Manfred Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hansaraum III: Der Hausbau, 765–782*. 3. Lübeck: Schmidt-Römlid.
- . 2008. "Oslo blir by: fra 1000 til 1200". I Hans Andersson, Gitte Hansen & Ingvild Øye (red.), *De Første 200 årene: Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*, s. 73–92. UBAS - University of Bergen Archaeological Series 5. Bergen: Universitetet i Bergen.
- NEDKVITNE, Arnved & Per NORSENG. 1991. *Oslo bys historie, bind : Byen under Eikaberg*. Oslo: Cappelen forlag.
- NEUMANN, Jacob 1826: *Bemerkninger paa en Reise i Nordhordlehn, Sondhordlehn, Hardanger og Voss, 1825*. *Budstikken*, 7. årg., nr. 41–46.
- NGL = *Norges gamle love indtil 1387*. I–V. Utg. Rudolf Keyser & P. A. Munch. Christiania: Trykt hos Chr. Gröndahl, 1846–1895.
- PETTERSEN, Gunnar I. 1992. *De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280–1500*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- PETTERSON, Susanne. 2014. *Gnr 230, Bnr 100. Klosterenga park. Arkeologisk rapport fra registrering 15–18.10.2013*. Oslo: Byantikvaren i Oslo.
- SCHIA, Erik 1987a. "C. Bebyggelsesrester og datering". I Erik Schia (red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bind 3. «Søndre felt». Stratigrafi, bebyggelsesgrupper og daterende funngrupper*, 41–168. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- . 1987b. "D. Topografi og bebyggelsesutvikling". I Erik Schia (red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bind 3. «Søndre felt». Stratigrafi, bebyggelsesgrupper og daterende funngrupper*, 169–190. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- . 1988. "Oslo før brannen i 1624". *Fortidsminneforeningens årbok 1988*: 107–120.

- . 1989. *De arkeologiske utgravningene i Gamlebyen, Oslo, bind 6: Hus og gjerde*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide
- . 1995. *Oslo innerst i Viken: liv og virke i middelalderbyen*. Oslo: Aschehoug.
- SCHIA, Erik & Karl-Fredrik KELLER. 1994. *Middelalderbyen i Oslo: En rekonstruksjon*. Oslo: William Dall, Prosjekthuset produksjon AS.
- STIGE, Morten & Øystein EKROLL. 2015. *Gnr 250, Bnr 45. Ruin av mubygning ved Bispegata. Arkeologisk rapport fra registrering 29.10.2014*. Oslo: Byantikvaren i Oslo.
- STOREMYR, Per 2015. *Steinbruddslandskapene ved middelalderens klostre på Selja, Hovedøya og Rein. Rapport til Riksantikvaren*. Hyllestad: Per Storemyr Archaeology & Conservation Services.
- STORNES, Jan Michael & Terje THUN. 2016. B-276 *Storstova på Aga. Dendrokronologisk undersøkelse av Storstova på Aga, gnr. 64, bnr. 21, Ullensvang kommune, Hordaland fylke*. NIKU Oppdragsrapport 100/2016.
- STORSLETEN, Ola. 1993. "Dendrochronology in building investigations in Norway". I *Dendrochronology and the Investigation of Buildings*, s. 29–34. Oslo: Riksantikvarens rapporter 22.

Morten Stige er kunsthistoriker med spesialisering i middelalderens arkitektur og kunst. Han har skrevet bøker og artikler om norsk kirkearkitektur og middelalderikonografi. Han har nylig utgitt en artikkel om ressursbruken ved byggingen av Værnes kirke i boka om kirken fra 2016 og en artikkel om Mariakirken i Oslo i *Collegium Medievale* 2017. Stige er avdelingsleder hos Byantikvaren i Oslo. **E-mail:** Morten.Stige@gmail.com

Egil Lindhart Bauer er arkeolog/forsker og kontorleder i Norsk institutt for kulturminneforskning. Han har ledet flere av de største utgravningsprosjektene i middelalderbyen Oslo de seneste år og forsker på ulike temaer relatert til middelalderbyen. Han har nylig publisert en rekke kapitler i første bind om Kongsgårdprosjektet Avaldsnes, blant annet om den høymiddelalderiske ruinen som ble påvist i 2012. **E-mail:** Egil.Bauer@niku.no
